

LIBER II.

IN QUO, DISPUTATIONE INSTITUTA DE MALIS, QUÆ ANTE CHRISTUM, VIGENTEDUORUM FALSORUM CULTU, PERPESSI SUNT ROMANI, DEMONSTRATUR PRIMUM EOS MORUM MALIS ET ANIMI VITIIS, QUÆ MALA VEL SOLA VEL MAXIMA DEPUTANDA SUNT, CUMULATOS PROCURANTIBUS DIIS FALSIS, NEDUM LIBERATOS FUISSE.

CAPUT I.

De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

Si¹ rationi perspicuæ veritatis infirmus humanæ consuetudinis sensus non auderet obstistere, sed doctrinæ salubri languorem suum tanquam medicinæ subderet, donec divino adjutorio fide pietatis impetrante sanaretur, non multo sermone opus esset ad convincendum quemlibet vanæ opinionationis errorem, his qui recte sentiunt, et sensa verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam ille est major et tetrrior insipientium morbus animorum, quo irrationabiles motus suos, etiam post rationem plene redditam, quanta homini ab homine debetur, sive nimia cæcitate, qua nec aperta cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea, quæ cernuntur, non feruntur, tanquam ipsam rationem veritatemque defendunt, fit necessitas copiosius dicendi plerumque res claras, vel ut eas, non spectantibus intuendas, sed quodam modo tangendas palpantibus et conniventibus offeramus. Et tamen quis disceptandi finis erit et loquendi modus, si respondendum

¹ Vide D. Guillon, tom. . xxi, p. 203-213.

esse respondentibus semper existimemus? Nam qui vel non possunt intelligere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate mentis, ut etiamsi intellexerint, non obediant, respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniquitatem¹, atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta contraria si toties velimus refellere, quoties obnixa fronte statuerint non curare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus contradicant, quam sit infinitum et ærumnosum et infructuosum vides. Quamobrem nec te ipsum, mi fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor noster in Christi charitate utiliter ac liberaliter servit, tales meorum scriptorum velim iudices, qui responsionem semper desiderent, cum his, quæ leguntur, audierint aliquid contradici; ne fiant similes earum muliercularum, quas commemorat Apostolus: « Semper discentes, et ad veritatis scientiam nunquam pervenientes.² »

CAPUT II.

De his quæ primo volumine expedita sunt.

SUPERIORE itaque libro, cum de Civitate Dei dicere instituissem, unde hoc universum opus, illo adjuvante, in manus sumptum est, occurrit mihi respondendum esse primitus eis, qui hæc bella, quibus mundus iste conteritur maximeque romanæ urbis recentem a barbaris vastationem christianæ religioni tribuunt, qua prohibentur nefandis sacrificiis servire dæmonibus: cum potius hoc deberent tribuere Christo, quod propter ejus nomen contra

¹ Psal. xciii, 4. — ² 2 Tim. iii, 7.

institutum moremque bellorum, eis quo confugerent, religiosa et amplissima loca barbari libera præbuerunt; atque in multis famulatum deditum Christo, non solum verum, sed etiam timore confictum sic honoraverunt, ut quod in eos belli jure fieri licuisset, illicitum sibi esse judicarent. Inde incidit quæstio, cur hæc divina beneficia etiam ad impios ingratosque pervenerint, et cur illa itidem dura, quæ hostiliter facta sunt, pios cum impiis pariter affligerint. Quam quæstionem per multa diffusam, (in omnibus enim quotidianis vel Dei muneribus vel hominum cladibus, quorum utraque bene ac male viventibus permixte atque indiscrete sæpe accidunt, solet multos movere,) ut pro suscepti operis necessitate dissolverem, aliquantum immoratus sum, maxime ad consolandas sanctas foeminas et pie castas, in quibus ab hoste aliquid perpetratum est, quod intulit verecundiæ dolorem, etsi non abstulit pudicitiae firmitatem; ne poeniteat eas vitæ, quas non est unde possit poenitere nequitiae. Deinde pauca dixi in eos, qui Christianos adversis illis rebus affectos, et præcipue pudorem humiliatarum foeminarum, quamvis castarum atque sanctarum, protervitate impudentissima exagitant, cum sint nequissimi et irreverentissimi, longe ab eis ipsis Romanis degeneres, quorum præclara multa laudantur et litterarum memoria celebrantur, imo illorum gloriæ vehementer adversi. Romam quippe partam veterum auctamque laboribus, foediorem stantem fecerant quam ruentem: quandoquidem in ruina ejus lapides et ligna, in istorum autem vita omnia, non murorum, sed morum munimenta atque ornamenta ceciderunt, cum funestioribus eorum corda cupiditatibus quam ignibus tecta illius urbis arderent. Quibus dictis, primum terminavi librum. Deinceps itaque dicere institui, quæ mala civitas illa perpessa sit ab origine sua, sive apud se ipsam,

sive in provinciis sibi jam subditis, quæ omnia christianæ religioni tribuerent, si jam tunc evangelica doctrina adversus falsos et fallaces eorum deos testificatione liberrima personaret.

CAPUT III.

De assumenda historia, qua ostendatur, quæ mala acciderint Romanis, cum deos colerent, ante quam religio christiana obcresceret.

MEMENTO autem me ista commemorantem adhuc contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium: « Pluvia deficit, causa Christiani. » Sunt nam quequi eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, qua facillime ista noverunt: sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant; atque hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, quibus per certa intervalla locorum et temporum genus humanum oportet affligi, causa accidere nominis christiani, quod contra deos suos ingenti fama et præclarissima celebritate per cuncta diffunditur. Recolant ergo nobiscum, ante quam Christus venisset in carne, ante quam ejus nomen ea, cui frustra invident, gloria populis innotesceret, quibus calamitatibus res romanæ multipliciter varieque contritæ sint, et in his defendant, si possunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista mala patiantur cultores eorum; quorum si quid nunc passi fuerint, nobis imputandum esse contendunt. Cur enim, ea quæ dicturus sum, permiserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet, eorumque sacrificia prohiberet?

CAPUT IV.

Quod cultores deorum nulla unquam a diis suis præcepta probitatis acceperint, et in sacris eorum turpia quæque celebraverint.

PRIMO ipsos mores ne pessimos haberent, quare dii eorum curare noluerunt? Deus enim verus eos, a quibus colebatur, merito neglexit: dii autem illi, a quorum cultu se prohiberi homines ingratis conqueuntur, cultores suos ad bene vivendum quare nullis legibus adjuverunt? Utique dignum erat, ut quomodo isti illorum sacra, ita illi istorum facta curarent. Sed respondetur, quod voluntate propria quisque malus est. Quis hoc negaverit? Verumtamen pertinebat ad consultores deos vitæ bonæ præcepta non occultare populis cultoribus suis, sed clara prædicatione præbere: per vates etiam convenire atque arguere peccantes; palam minari pœnas male agentibus, præmia recte viventibus polliceri. Quid unquam tale in deorum illorum templis prompta et eminenti voce concrepuit? Veniebamus etiam nos aliquando adolescentes ad spectacula ludibriaque sacrilegiorum: spectabamus arripitios, audiebamus symphonicos; ludis turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur, cœlesti virgini (S), et Berecynthiæ matri omnium: ante cujus lecticam die solemnī lavationis ejus, talia per publicum cantabantur a nequissimis scenicis, qualia, non dico matrem deorum, sed matrem qualiumcumque senatorum vel quorumlibet honestorum virorum, imo vero qualia nec matrem ipsorum scenicorum deceret audire. Habet enim

quiddam erga parentes humana verecundia, quod nec ipsa nequitia possit auferre. Illam proinde turpitudinem obscenorum dictorum atque factorum, scenicos ipsos domi suæ proludendi causa coram matribus suis agere puderet, quam per publicum agebant, coram deum matre, spectante et audiente utriusque sexus frequentissima multitudine. Quæ si illecta curiositate adesse potuit circumfusa, saltem offensa castitate debuit abire confusa. Quæ sunt sacrilegia, si illa sunt sacra? aut quæ inquinatio, si illa lavatio? Et hæc fercula appellabantur, quasi celebraretur convivium, quo velut suis epulis immunda dæmonia pascerentur. Quis enim non sentiat cujusmodi spiritus talibus obscenitatibus delectentur, nisi vel nesciens utrum omnino sint ulli immundi spiritus deorum nomine decipientes, vel talem agens vitam, in qua istos potius quam Deum verum et optet propitios, et formidet iratos?

CAPUT V.

De obscenitatibus, quibus mater deum a cultoribus suis honorabatur.

NEQUAQUAM istos, qui flagitiosissimæ consuetudinis vitiis oblectari magis quam oblectari student, sed illum ipsum Nasicam Scipionem, qui vir optimus a senatu electus est, cujus manibus ejusdem dæmonis simulacrum susceptum est, in Urbemque pervectum, habere de hac re judicem vellem. Diceret nobis, utrum matrem suam tam optime de republica vellet mereri, ut ei divini honores decernerentur: sicut et Græcos et Romanos aliasque gentes constat quibusdam decrevisse mortalibus, quorum erga se bene-

ficia magnipenderant, eosque immortales factos, atque in deorum numerum receptos esse crediderant. Profecto ille tantam felicitatem suæ matri, si fieri posset, optaret. Porro si ab illo deinde quæreremus, utrum inter ejus divinos honores vellet illa turpia celebrari; nonne se malle clamaret, ut sua mater sine ullo sensu mortua jaceret, quam ad hoc dea viveret, ut illa libenter audiret? Absit, ut senator populi romani ea mente præditus, qua theatrum ædificari in urbe fortium virorum prohibuit, sic vellet coli matrem suam, ut talibus dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Nec ullo modo crederet verecundiam laudabilis foeminæ, ita in contrarium divinitate mutari, ut honoribus eam talibus advocarent cultores sui, qualibus conviciis in quempiam jaculatis, cum inter homines viveret, nisi aures clauderet, seseque subtraheret, erubescerent pro illa et propinqui, et maritus, et liberi. Proinde talis mater deum, qualem habere matrem puderet quemlibet etiam pessimum virum, romanas occupatura mentes quæsivit optimum virum, non quem monendo et adjuvando faceret, sed quem fallendo deciperet: ei similis de qua scriptum est: « Mulier autem virorum pretiosas animas » captat¹: » ut ille magnæ indolis animus hoc velut divino testimonio sublimatus, et vere se optimum existimans, veram pietatem religionemque non quæreret, sine qua omne quamvis laudabile ingenium superbia vanescit et decidit. Quomodo igitur nisi insidiosè quæreret dea illa optimum virum, cum talia quærat in suis sacris, qualia viri optimi abhorrent suis adhiberi conviviis?

¹ Prov. vi, 26.

CAPUT VI.

Deos paganorum nunquam bene vivendi sanxisse doctrinam.

HINC est quod de vita et moribus civitatum atque populorum, a quibus colebantur illa numina, non curarunt, ut tam horrendis et detestabilibus malis, non in agro et vitibus, non in domo atque pecunia, non denique in ipso corpore, quod menti subditur, sed in ipsa mente, in ipso rectore carnis animo, eos impleri ac pessimos fieri sine ulla sua terribili prohibitione permetterent. Aut si prohibebant, hoc ostendatur potius, hoc probetur. Nec nobis nescio quos susurros paucissimorum auribus anhelatos et arcana velut religione traditos jactent, quibus vitæ probitas castitasque discatur: sed demonstrentur vel commorentur loca talibus aliquando conventiculis consecrata; non ubi ludi agerentur obscœnis vocibus et motibus histrionum, nec ubi Fugalia (9) celebrarentur effusa omni licentia turpitudinum; (et vere Fugalia, sed pudoris et honestatis:) sed ubi populi audirent quid dii præciperent de cohibenda avaritia, ambitione frangenda, luxuria refrenanda; ubi discerent miseri, quod discendum Persius increpavit dicens:

Disciteque, o miseri, et causas agnoscite rerum,
 Quid sumus, aut quidnam victuri gignimur; ordo
 Quis datus, aut metæ quam mollis flexus, et unde;
 Quis modus argenti, quid fas optare, quid asper
 Utile nummus habet; patriæ charisque propinquis
 Quantum elargiri deceat; quem te Dens esse
 Jussit, et humana qua parte locatus es in re!

¹ Persius, Satyra, III.

Dicatur in quibus locis hæc docentium deorum solebant præcepta recitari, et a cultoribus eorum populis frequenter audiri, sicut nos ostendimus ad hoc ecclesias institutas, quaquaversum religio christiana diffunditur.

CAPUT VII.

Inutilia esse inventa philosophica sine auctoritate divina, ubi quemquam ad vitia prorum magis movet quod dii fecerint, quam quod homines disputarint.

AN forte nobis philosophorum scholas disputationesque memorabunt? Primo hæc non romana, sed græca sunt: aut si propterea jam romana, quia et Græcia facta est romana provincia, non deorum præcepta sunt, sed hominum inventa, qui utcumque conati sunt ingeniis acutissimis præditi ratiocinando vestigare, quid in rerum natura latitaret, quid in moribus appetendum esset atque fugiendum, quid in ipsis ratiocinandi regulis certa connexione traherentur, aut quid non esset consequens, vel etiam repugneret. Et quidam eorum quædam magna, quantum divinitus adjuti sunt, invenerunt; quantum autem humanitus impediti sunt, erraverunt: maxime cum eorum superbiæ juste providentia divina resisteret, ut viam pietatis ab humilitate in superna surgentem, etiam istorum comparatione monstraret: unde postea nobis erit in Dei veri Domini voluntate disquirendi ac disserendi locus. Verumtamen si philosophi aliquid invenerunt, quod agendæ bonæ vitæ beatæque adipiscendæ satis esse possit; quanto justius talibus divini honores decernerentur? Quanto melius et ho-

nestius in Platonis templo libri ejus legerentur, quam in templis dæmonum Galli abscederentur, molles consecrarentur, insani secarentur, et quidquid aliud vel crudele, vel turpe, vel turpiter crudele, vel crudeliter turpe in sacratalium deorum celebrari solet? Quanto satius erat, ad erudiendum justitiam juventutem, publice recitari leges deorum, quam laudari inaniter leges atque instituta majorum? Omnes enim cultores talium deorum, mox ut eos libido perpulerit, ferventi, ut ait Persius, tincta veneno¹, magis intuentur quid Jupiter fecerit, quam quid docuerit Plato, vel censuerit Cato. Hinc apud Terentium flagitiosus adolescens spectat tabulam quamdam pictam in pariete², ubi inerat pictura hæc, Jovem quo pacto Danaë misisse aiunt in gremium quondam imbrem aureum: atque ab hac tanta auctoritate adhibet patrociniū turpitudini suæ, cum in ea se jactat imitari deum. At quem deum? inquit. Qui templa cœli summo sonitu concutit. Ego homuncio hoc non facerem? Ego vero illud feci, ac lubens.

CAPUT VIII.

De ludis scenicis, in quibus dii non offenduntur editione suarum turpitudinum, sed placantur.

AT enim non traduntur ista sacris deorum, sed fabulis poëtarum. Nolo dicere illa mystica quam ista theatra esse turpiora: hoc dico, quod negantes convincit historia, eosdem illos ludos, in quibus regnant figmenta poëtarum, non per imperitum obsequium sacris deorum suorum intulisse

¹ Persius, Satyra, III. — ² Terent. in Eunucho, act. III, sc. 5.

Romanos, sed ipsos deos, ut sibi solemniter ederentur, et honori suo consecrarentur, acerbè imperando, et quodam modo extorquendo fecisse. Quod in primo libro brevi commemoratione perstrinxi¹. Nam ingravescente pestilentia, ludi scenici auctoritate pontificum Romæ primitus instituti sunt. Quis igitur in agenda vita non ea sibi potius sectanda arbitretur, quæ actitantur ludis auctoritate divina institutis, quam ea quæ scriptitantur legibus humano consilio promulgatis? Adulterum Jovem si poëtæ fallaciter prodiderunt; dii utique casti, quia tantum nefas per humanos ludos confictum est, non quia neglectum, irasci ac vindicare debuerunt. Et hæc sunt scenicorum tolerabiliora ludorum, comoediæ scilicet et tragoediæ, hoc est, fabulæ poëtarum agendæ in spectaculis, multa rerum turpitudine, sed nulla saltem, sicut alia multa, verborum obscenitate compositæ: quas etiam inter studia, quæ honesta ac liberalia vocantur, pueri legere et discere coguntur a senibus.

CAPUT XI.

Quid Romani veteres de cohibenda poëtica licentia senserint, quam Græci deorum secuti iudicium, liberam esse voluerunt.

Quo autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de republica (10) scripsit, ubi Scipio disputans ait: « Nunquam comoediæ, nisi consuetudo vitæ pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. » Et Græci quidem antiquiores vitiosæ suæ opinionis quamdam conve-

¹ Lib. 1, cap. 13.

nientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. « Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus, quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in republica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læsit. Patiamur, inquit; etsi ejusmodi cives a censore melius est quam a poëta notari: sed Periclem, cum jam suæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli præfuisset, violari versibus, et eos agi in scena non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset, aut Nævius Publico et Cneo Scipioni, aut Cæcilius Marco Catoni maledicere. » Deinde paulo post: « Nostræ, inquit, contra duodecim Tabulæ cum perpauca res capite sanxissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Præclare. Judiciis enim magistratum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus; nec probrum audire, nisi ea lege ut respondere liceat, et iudicio defendere. » Hæc ex Ciceronis quarto de republica libro ad verbum excerpta arbitrat sum, nonnullis, propter faciliorem intellectum, vel prætermisissis, vel paululum commutatis. Multum enim ad rem pertinent, quam molior explicare, si potero. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis, vel laudari quemquam in scena vivum hominem, vel vituperari. Sed, ut dixi, hoc Græci quam inverecundius, tamen convenientius licere voluerunt, cum viderent diis suis accepta et grata esse opprobria, non tantum hominum, verum et ipsorum deorum in scenicis fabulis; sive a poëtis essent illa conficta, sive flagitia eorum vera commemorarentur et agerentur in theatris, atque ab eorum cultoribus utinam solo risu, ac non etiam

imitatione digna viderentur. Nimis enim superbum fuit, famæ parcere principum civitatis et civium, ubi suæ famæ parci numina noluerunt.

CAPUT X.

Qua nocendi arte dæmones velint vel falsa de se crimina, vel vera narrari.

NAM quod affertur pro defensione, non illa vera in deos dici, sed falsa atque conficta: id ipsum est scelestius, si pietatem consulas religionis: si autem malitiam dæmonum cogites, quid astutius ad decipiendum atque callidius? Cum enim probrum jacitur in principem patriæ bonum atque utilem, nonne tanto est indignius, quanto a veritate remotius, et a vita illius alienius? Quæ igitur supplicia sufficiunt, cum Deo fit ista tam nefaria, tam insignis injuria? Sed maligni spiritus, quos isti deos putant, etiam flagitia quæ non admiserunt, de se dici volunt, dum tamen humanas mentes his opinionibus velut retibus induant, et ad prædestinatum supplicium secum trahant: sive homines ista commiserint, quos deos haberi gaudent qui humanis erroribus gaudent, pro quibus se etiam colendos mille nocendi fallendique artibus interponunt; sive etiam non ullorum hominum illa crimina vera sint, quæ tamen de numinibus fingi libenter accipiunt fallacissimi spiritus, ut ad scelesta ac turpia perpetranda, velut ab ipso cælo traduci in terras satis idonea videatur auctoritas. Cum igitur Græci talium numinum servos se esse sentirent, inter tot et tanta eorum theatra opprobria parcendum sibi a poëtis nullo modo putaverunt, vel diis suis etiam sic consimilari appe-

tentes, vel metuentes ne honestiorem famam ipsi requiringendo, et eis se hoc modo præferendo, illos ad iracundiam provocarent.

CAPUT XI.

De scenicis apud Græcos in reipublicæ administrationem receptis, eo quod placatores deorum injuste ab hominibus spernerentur.

AD hanc convenientiam pertinet, quod etiam scenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt. Siquidem, quod in eo quoque de republica libro commemoratur, et Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adolescens tragœdias actitavisset, rempublicam capessivit; et Aristodemum tragicum item actorem maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philip-pum Athenienses sæpe miserunt. Non enim consentaneum putabatur, cum easdem artes eosdemque scenicos ludos etiam diis suis acceptos viderent, illos, per quos agerentur, infamium loco ac numero deputare. Hæc Græci turpiter quidem, sed sane diis suis omnino congruenter, qui nec vitam civium lacerandam linguis poëtarum et histrionum subtrahere ausi sunt, a quibus cernebant deorum vitam eisdem ipsis diis volentibus et libentibus carpi; et ipsos homines, per quos ista in theatris agebantur, quæ numinibus, quibus subditi erant, grata esse cognoverant, non solum minime spernendos in civitate, verumetiam maxime honorandos putarunt. Quid enim causæ reperire possent, cur sacerdotes honorarent, quia per eos victimas diis acceptabiles offerebant, et scenicos probrosos haberent, per quos